

УДК 355. 134.2.(001.13) Ф. Дзержинський
Ярослава Іщенко

НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЕКТ ОРДЕНА ФЕЛІКСА ДЗЕРЖИНСЬКОГО

Історія СРСР знає чимало прикладів того, як впродовж його існування залишалися з різних причин нереалізованими проекти орденів. Так, у 1938 р. Й.В.Сталіну було представлено опис та ескіз ордену на честь Фелікса Дзержинського. У статті йдеться про те, як це відбувалося і чим закінчилося.

Загальновідомо про те, що Й.В.Сталін ретельно слідкував за тим, щоб хтось з його оточення будь в чому не міг перевершувати його особу. Це торкалося не тільки найвищих державних посад, але й всього того, що могло бодай якимось чином повернути на думку про надзвичайну повагу чи прихильність населення до вірних марксистів, старої гвардії з команди В.І.Леніна. Це стосувалося як тих, що вже полишили земне життя, з якими «батько народів» вправно розправився руками своїх помічників, так і соратників по партії, військових діячів, яких політична система тримала на короткому мотузку.

Можна припустити, що десь, бодай краєчком вуха, чув Сталін, який уважно прислухався до всіх шепотів, про ідею, виношену чекістами, – затвердити орден, присвячений Феліксу Едмундовичу Дзержинському. Ним передбачалося нагороджувати осіб, які склали у державі особливий клан, схожий на колишню опричину царя Івана Грозного – гвардію з особливими повноваженнями, осіб із створеної 7 грудня 1917 р. Всеросійської комісії по боротьбі з контрреволюцією та саботажем (сумнозвісна ВЧК¹ – українською мовою – Всеросійська Надзвичайна Комісія). На неї покладалося завдання захисту державної безпеки та ряд надзвичайно важливих функцій, про які історикам стало відомо тільки після утворення незалежних держав на теренах колишнього СРСР. Так, декретом

Раднаркому РРФСР від 21 лютого 1918 р. комісію наділили судовими функціями з правом застосування найвищої міри покарання – розстрілу. ВЧК мала в своєму розпорядженні озброєні загони – корпус ВЧК, розгалужену сітку своєї організації по всіх губерніях з врахуванням тодішнього адміністративного поділу. Тобто ієрархічні шаблі комісії починалися на рівні міста, повіту, губернії й сягали центру – столиці.

Згодом, у лютому 1922 р. ВЧК постановою ЦВК була ліквідована, а її функції передано Державному політичному управлінню, яке з 1923 р. перейменовано на ОДПУ. Та від тих перейменувань суть діяльності комісії не змінилася.

Очолив комісію з надзвичайними повноваженнями, що була «грізною зброєю диктатури пролетаріату проти ворогів соціалістичної революції» Ф.Е.Дзержинський. Серед своїх колег він отримав прізвисько «Залізний Фелікс»². Товариші по партії його знали як безкомпромісну людину – аскета, безжального і швидкого на розправу. Це йому належала фраза, що потім стала крилатою: «У чекістів повинна бути холодна голова і чисті руки»

Нічого дивного не було в тому, що саме Дзержинський впродовж дев'яти років залишався на посаді голови ВЧК–ДПУ–ОДПУ, хоча одночасно посідав високі посади (нарком шляхів, голова Комісії при ЦВК РРФСР по поліпшенню життя дітей; 1924 р. – голова Вищої Ради Народного господарства (ВРНГ), член ЦК партії, обирався кандидатом у члени Політбюро та Оргбюро ЦК РКП (б)³ Помер Ф.Е.Дзержинський від інфаркту у липні 1926 р. Смерть наступила раптово, після виголошення ним промови на Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Поховали його прах біля Кремлівської стіни у Москві. На багатьох прижиттєвих фотознімках його зображено у напіввійськовому френчі з орденом Червоного Прапора.

Перед тим, як розпочати нашу оповідь щодо створення проекту ордена Дзержинського та розробку дизайну його зразка, варто згадати, що в республіці на той час вже існували різні відзнаки та нагороди.

Радянська влада своїм Декретом від 12 листопада 1917 р. проголосила про ліквідацію царської символіки та нагородної системи. І хоча ці атрибути імперії, що пішла у безвість, припинили своє функціонування, без державної символіки як і без герба та нагород все ж важко було обходитися. З величезної існуючої кольорової гами нова влада обрала тільки один – червоний. А з багатьох символів, які могли б виразити сутність нового суспільства, були взяті тільки червоний прапор і червона п'ятикінцева зірка, серп селянина і молот робітника. Так відбулося відмежування від емблем та символів минулого, частини культурної спадщини країни.

З серпня 1918 р. нарком з військових та морських справ Л.Д.Троцький заснував Почесні Революційні Червоні Прапори, які вручали полкам і ротам, що відзначалися під час громадянської війни. Другим символом радвлади слугувала Червона зірка, що була знаком вирізнення для військовослужбовців Червоної Армії. Спочатку її носили на грудях. Знак, введений наказом наркома від 19 квітня 1918 р., являв собою п'ятикінцеву зірку із золотими променями, покриту червоною емаллю. У її центрі знаходилося зображення плуга і молота. Сама зірка розміщувалася поверх вінка з лаврових та дубових гілок. П'ять променів зірки символізували інтернаціональну солідарність трудящих п'яти континентів світу, а плуг (пізніше замінений на серп) і молот – союз робітничого класу і трудового селянства. У червні 1918 р. наказом Наркомвоєнмора ця сама емблема, але вже без супроводу гілок, була визначена як значок-кокарда для носіння на кашкетах і будьонівках червоноармійців і комісарів. Рішення про те, щоб зірка стала емблемою Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) прийняте V з'їздом Рад. Отже, менше ніж за рік радянська Росія сформувала систему знаків, емблем та символів, що відбивали сутність нової ідеології, прагнення більшовиків будь-що здійснити на практиці свої ідеали.

На відкритому засіданні ВЦВК 2 вересня 1918 р. Я.М.Свердлов порушив питання щодо можливості прийняття пропозиції

відносно заснування в республіці нагород у вигляді ордена⁴

16 вересня був прийнятий статут першого радянського ордену, яким мали нагороджувати громадян країни за хоробрість і мужність, проявлені під час безпосередньої бойової діяльності. «Знаком вирізнення встановлюється орден Червоного Прапора розгорнутого, згорнутого або усіченого у формі трикутника», – відзначалося у статуті⁵ Виконавцем проекту ордену став В.В.Денисов – співробітник Колегії у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва і старовини при Наркоматі освіти.

Знак мав досить складну композицію. На білому полі ордену, обрамованого золотим дубово-лавровим вінком, розвивалося червоне знамено із словами – «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». П'ятипроменева червона зірка (у центрі) прикривала композицію, яку утворили молот, плуг, факел та гвинтівка. У її центрі, на золотому колі (навколо якого зображено вінок з золотого колосся) розміщувалися перехрещені серп і молот. Під композицією на червоній стрічці був напис «РРФСР». 1924 р. після загальносоюзного конкурсу на новий знак ордену, вже після утворення (30 грудня 1922 р.) СРСР, внизу, під центральною композицією з'явився інший напис – «СРСР».

Саме такий орден носив Ф.Дзержинський. Всього за роки громадянської війни ордену було відзначено 14 998 осіб, двічі нагороджено – 285 чоловік, трьох орденів удостоєно 31 чоловік, чотирма нагороджено 4 особи.

Другою нагородою в республіці, яка була затверджена 28 грудня 1920 р. VIII Всеросійським з'їздом Рад, став орден Трудового Червоного Прапора⁶ Оскільки головним питанням з'їзду були проблеми господарського будівництва, то на ньому відразу затвердили і знак. Перше персональне нагородження ордену відбулося у липні 1921 р. Цей орден мав слугувати нагородою за ініціативу та працелюбство, героїзм, проявлений на роботі, або при захисті соціалістичного майна. Орден проіснував 70 років, але змінив дизайн після утворення СРСР: на його розгорнутому червоному прапорі з'явилися літери «СРСР» за-

мість «РРФСР». По центру знаку, в оточенні золотого вінка з гілок лавру та дуба, розміщався символ держави робітників і селян – «серп і молот». На шестерні, що оточувала центральну композицію по колу йшов напис – гасло: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» Велика червона зірка розміщувалась у центрі піввінка з колосків пшениці.

Оскільки у республіках, що ввійшли до Союзу РСР, були свої 22-а ордени, то ситуація неминуче повинна була змінитися.

1 серпня 1924 р. ЦВК СРСР оприлюднив постанову щодо заснування єдиного військового ордена країни – ордена Червоного Прапора СРСР. Всесоюзним орденом було нагороджено всього 600 тис. осіб⁷

Із затвердженням ордена Трудового Червоного прапора бере відлік час існування нагородної системи СРСР. У 30-і рр. ХХ ст. країна повною ходю почала індустріалізацію, створювала нові галузі промисловості. 6 квітня 1930 р. врешті–решт Президія ЦВК СРСР заснувала своєю постановою орден Леніна – найвищу урядову нагороду країни, про необхідність створення якої після смерті Леніна постійно говорили⁸. Саме він став найвищою нагородою країни на довгі роки, зайнявши перший рядок у переліку орденів. Хоча 5 травня було затверджено його статут, сам ескіз, а також виконані з дорогоцінних металів його зразки, виготовлено у жовтні 1931 р. (на виготовлення знаку йшло золота 28 г та платини 3 г), це вже, потім у 1933 р. з'явився новий варіант нагороди, а у 1936 р. затверджено останній довоєнний зразок ленінського ордена.

Тож на час, про який йде мова, тобто 1932 р. в СРСР існували 3 нагороди. І раптом – такий сюрприз: 14 листопада 1932 р. на стіл «вождя народів» поклали документ, що став для нього повною несподіванкою.

Лист було адресовано: «В Політбюро ЦК ВКП(б) тов. Сталіну». Далі йшов такий зміст: *«Постановою ЦВК СРСР введено ордени, що видаються військовим частинам, колективам, установам і окремим особам за здійснення бойових подвигів або за особливі заслуги перед революцією. Специфічні умови ро-*

боти органів ОДПУ вимагають від оперативного складу особистої витримки, ініціативи, беззавітної відданості партії і революції, особистої хоробрості, що часто супроводжується ризиком для життя.

У більшості випадків ці виняткові заслуги перед революцією звершуються окремими працівниками за обставин, які не можна віднести до бойових в загально-прийнятному розумінні, внаслідок чого ряд працівників ОДПУ, не дивлячись на заслуги, залишаються не відзначеними вищою нагородою – орденом «Червоний Прапор». Виходячи з цього, Колегія ОДПУ просить заснувати орден «Фелікса Дзержинського», приурочивши його до XV річниці органів ВЧК – ОДПУ...

Представляючи при цьому проект постанови, зразок і опис ордена, просимо Вашого затвердження.

Голова ОДПУ В. Менжинський.»

Виходило, що «розумник Вяча-Божа Корівка», як називали Менжинського з часів еміграції, коли він з лівацьких позицій лаяв Леніна, називавши його «буржуазним революціонером», на той час явно «перестарався». Для початку голові ОДПУ потрібно було представити ескіз та опис ордена, обов'язково порадитися з мудрим товарищем Сталіним. Прорахувалися чекісти, коли продемонстрували вождю вже виготовлений зразок. На долоні вождя опинився орден, дуже схожий на орден Червоного Прапора. Щоправда тут були й відмінності. Стосувалися вони центру, де в оточенні лавролистового вінка замість зірки красувалася, подана в профіль, «холодна голова» організатора чекістської гвардії. На тому місці, де над прапором з гаслом у ордена «Червоний Прапор» красувався «факел революції», стирчала рукоять меча, що визирав вістрям з-під загальної композиції на протилежному боці. Древко прапора неначе простромляло загальне тло. Орден не мав звичної для ока круглої форми, а мав у закінченні щось на зразок французького щита, який тримав всю фігуру. На стрічки, яку оточували листки дуба, було виکارбувано слова: «За безпощадну боротьбу з контрреволюцією». Саме цю фразу власноруч вписав Ф. Дзержинський до посвідчення,

яке видавалося чекістам, що особливо відзначалися, разом із нагородним знаком «Почесний чекіст».

За іншими символами обидва ордени повністю збігалися: ті самі розміщені за зіркою гвинтівка, леміш плуга, молот.

Можемо припустити, що могло стурбувати Сталіна. Держинський чимало зробив для того, щоб усунути ворогів, але увічнити його образ таким чином означало б поставити Фелікса на один рівень з Леніним! А поряд з Іллічем «батько народів» бачив тільки себе. Його темний геній заделегіть визначив собі місце в історичному розвитку молодій країні: «Сталін – Ленін сьогодні». Безумовно розуміючи всю важливість діяльності ОДПУ, що була ні чим іншим, як найжорстокішим терором проти власного народу, Сталін зовсім не збирався перетворювати його на касту «недоторканих». А запропонований колегією ОДПУ орден міг стати приводом для формування відповідної суспільної думки.

...І синій олівець полоснув навхрест папір: «Проти. Ст.» І вже ніхто більше того питання не підіймав.¹⁰

Екземпляр переданого Сталіну прохання чекістів залишився в архіві на Луб'янці, а також в архіві ЦК КПРС, що розміщувався на Старій площі. Хоча і сьогодні не дуже охоче діляться з нами російські колеги такими цікавими документами. На скупому сайті журналу «Огонек»¹¹ ми знайшли відсилку на останній названий архів, а колеги з Центру зберігання та вивчення документів найновішої історії РФ дещо нам прояснили, за що і виносимо їм подяку.

Сьогодні відомчі ордени-відзнаки затвердили всі спецслужби країн СНД та держав Балтії, на які колись поширювалося законодавство СРСР. Як би було цікаво обмінятися сучасним фалеристичним матеріалом, визначити загальну тенденцію нагородотворення, що сягає корінням в часи, коли ми всі були в одній державі. Вивчення спільного, особливого і унікального дозволило би в подальшому процесі нагородотворення використовувати чи, принаймні, враховувати все те, чим збагативфалеристичку наш складний час.

1. Радянська енциклопедія історії України (далі – РЕІУ): У 4 т. – К., 1969. – Т. 1. – С. 370–371; Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии 1917–1921 гг. Сб. документов. – М., 1958. – С. 7–39.
2. Софінов П. Сторінки з життя Ф.Е. Дзержинського. – К., 1957. – С. 4; Зубов Н. Ф.Э. Дзержинський: Биография. – М., 1965. – С. 32.
3. РЕІУ. – Т. 2. – С. 371; Український радянський енциклопедичний словник. У 3 т. – К., 1966. – Т. 1. – С. 593.
4. Орден Красного Знамени // Символы, святыни и награды Российской державы. / В.Н.Балязин, А.Н.Козакевич, А.А.Кузнецов, Н.А.Соболева. – М., 2004. – С. 217–220; Награды гражданской войны // Всеволодов И.В. Беседы о фалеристике. Из истории наградных систем. – М., 1990. – С. 239–244; Награды гражданской войны // Кузнецов А. Энциклопедия русских наград. – М., 2001. – С. 353–358.
5. Орден Красного Знамени... – С. 217.
6. Орден Трудового Красного Знамени // Символы, святыни и награды... – С. 277.
7. Всеволодов И.В. Вказ. праця. – С. 256.
8. Ордени і медалі Союзу РСР. – К., 1982. – С. 8–9.
9. См.: Вести. Версии. События. – 2004. – № 06 (086). – С. 2.
10. Див.: www.ogoniok.com.

Yaroslava Ischenko

THE NON-REALIZED PROJECT OF ORDER OF FELIX DZERZHYSKY

The history of the USSR knows many examples of how during its existence for the different reasons there were non-realized projects of orders. So, in 1938 the description and the sketch of an order in honor of Felix Dzerzhynskiy were submitted to J.V.Stalin. The article throws light upon how that occurred and what resulted.